

CONDORCET'İN DİNİ GELİŞİM SÜRECİNİ TAHLİLİ

Tamer YILDIRIM*

Özet

Bu makalede, 18. yüzyıldaki Fransız Aydınlanmasının son döneminde yer alan ya da daha doğru ifadeyle Ansiklopedistlerin sonuncusu olan ve diğer Aydınlanma düşünürleri kadar kendisine önem verilmeyen Marquis de Condorcet'in (1743-1794) özellikle dini nasıl tanımladığı ve dinin tarihsel gelişimini nasıl değerlendirdiği konusu, yazmış olduğu "İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı (Esquisse d'un tableau historique des progrès d l'esprit humain)" (1794) adlı eserinin ışığında incelenecektir.¹

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, Condorcet, Din, Fransız Ansiklopedistleri, İlerlemecilik.

Abstract

Condorcet's analysis of the development process of religion

In this article I am going to discuss Marquis de Condorcet's (1743-1794) definition of religion and his approach to the historical development of religion on the basis of his work, Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind. Condorcet lived in the later period of the French Enlightenment. His discussions of religion deserves to be carefully examined given the fact that he is considered to be the last of the French Encyclopedists and that his work is given less attention than works of many other Enlightenment thinkers.

Keywords: Enlightenment, Condorcet, Religion, French Encyclopedists, Progressivism.

Giriş

Marquis de Condorcet'in fikirlerinin oluşumunda (yakın dostları olan) Ansiklopedistlerin yanındaki eğitimi ve aile çevresi etkili olmuştur. Dört yaşında iken babasını kaybeden Condorcet, dindar bir annenin bazı olumsuz uygulamalarına maruz kalmış, hatta belirtildiğine göre dini hassasiyeti oldukça fazla

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Auguste Comte'a göre "Aydınlanma düşüncesi Fontenelle tarafından hazırlanmış ve Condorcet tarafından tamamlanmıştır." (Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev.: Peyami Erman, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1952, s. 362). Tarihsel olarak baktığımızda Condorcet'in temsil ettiği "Aydınlanma-Geç Aydınlanma" yani Fransız Aydınlanmasının son evresidir.

olan annesi, doğar doğmaz onu Hz. Meryem'e adanmış ve sekiz yaşına kadar kız elbisesi giydirip, kız oyuncakları ile oynatmıştır.² Bir asker ve rahip muhitinde büyüyen Condorcet'nin babası subay, amcası ise rahipti, diğer akrabaları ve kendinden önceki birkaç kuşak için de bu durum değişmemekteydi. Eğitim hayatına Cizvit bir eğitimle başladı. Daha sonra amcası Lisieux Piskoposu Jacques Marie de Condorcet'nin onu sekiz yaşında iken bir Cizvit okuluna göndermesiyle düzenli eğitimi başlamış oldu. Onda kötü etkiler bırakan bu eğitimin ardından da Navarre Koleji'ne kaydoldu. Eğitiminin sonunda bir asker veya rahip olması beklenirken genç yaşta özellikle matematikte gösterdiği başarı sonucu önce Bilimler Akademisi'ne girdi sonrasında siyasetle ilgilendi.³ Söz konusu kurumlarda görev almasında kişisel kabiliyetlerinin yanında özellikle Voltaire ve Jacques Turgot ile kurduğu dostluklar da etkili oldu. Dönemin Fransız entelektüelleriyle güncel ve ilerici olarak nitelendirilen düşüncelerin yaygınlaşması için mücadele eden Condorcet, anayasal reformu ve eğitimi ilerlemeyi sağlamanın başlıca araçları olarak gördüğünden 1792'de meclise laik devlet eğitiminin örgütlenişi için tasarı sunanlar arasında yer alarak hukuk ve eğitim reformunu gerçekleştirmek için uğraştı.⁴ Siyasette yer aldığı dönemde, ayrıca ekonomik özgürlük, dinsel hoşgörü, kadın haklarının geliştirilmesi⁵ ve köleliğin kaldırılması için çalıştı.

Condorcet'nin yaşadığı dönemde dinî düşünceye baktığımızda genel olarak Aydınlanma düşünürlerinin, Hıristiyanlığa olan imanı ortadan kaldırıp yerine akıl dinine imanı getirmeye çalıştıkları görülür. Dönemin felsefi propagandasının belli başlı temaları arasında aklın üstünlüğü en başta geliyordu. Adeta akılcılığın el atmadığı alan kalmamıştı. Akıl, her şeyi kendi süzgecinde

2 Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2002, s. 181-182.

3 Francisque Vial, *Condorcet*, çev. M. Nahit, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul 1933, s. 10.

4 Frederick Copleston, *A History of Philosophy (vol. VI. Wolff to Kant)*, Image Books, New York 1985, s. 169-170. Eğitim, hukuk ve adaletle ilgili görüşleri için bkz. Elisabeth Badinter, Robert Badinter, *Politikada Bir Entelektüel Condorcet*, çev. Hüseyin Köse, Öteki Yayınları, İstanbul 2000. Genel olarak bakıldığında Turgot ve Condorcet ile doruğa tırmanan Fransız siyaset anlayışı, bireyin dinin ağırlığından kurtulması ve ekonomiyi serbest bırakma idealine bağlıdır.

5 1790'da kadınlara yurttaşlık hakkının tanınmasını savunan Condorcet'e kadınların eşitliğine inanan biri olarak kadınların erkeklere verilen eğitimin aynısını alması gerektiğini fakat bu eğitimin amacının kadınların bütün hizmetleri görmesi yani onları avukat, mühendis, memur yapmak olmayıp kadına ait vazifenin eş ve anne olmak olduğunu ve kendisine verilecek eğitimin bu vazifeye uyması gerektiğini belirtmiştir. Francisque Vial, *Condorcet*, s. 37.

değerlendirmeye başlayınca, ardından doğal olarak ilerlemeye olan inanç geliştirdi. Bir anlamda ilerleme doktrini, özellikle liberallerin -deyim yerindeyse- sevgilisi haline geldi.⁶ Condorcet'in düşünceleri üzerinde etkili olan dönemin ünlü siyasetçisi Turgot bunu şöyle ifade eder: "Nihayet, bütün karanlıklar dağıldı, her yerde nasıl bir ışık parlıyor. Her bilgi alanında ne çok büyük adam var. İnsan aklı ne mükemmel hale gelmiş."⁷ Bu cümlelerden anlaşılacağı gibi, bir kültürde hayati olan, yaratıcı, dönüştürücü, kalıcı etki ve iz bırakan değişimler içeriden gelen değişimlerdir; dolayısıyla kültürel ilerlemenin en büyük vasıtası insan zihnidir. Bu, 18 ve 19. yüzyıldaki filozoflara ilham vermiş olan entelektüalist ilerleme görüşüdür.⁸ Bir anlamda ilerleme, süreçsel bir düşünüm kavramı haline gelmiştir.

Aydınlanma yazarları, aralarındaki tüm farklılıklara rağmen dinsel sorunlar karşısında geleneksel Hıristiyanlığa ve Kiliseye karşı düşmanlıkta birleşirler.⁹ Condorcet de bu konuda hayranı olduğu Voltaire'den etkilenmiş ve 1789 yılında yazdığı "*Voltaire'in Yaşamı*" adlı eserinde Voltaire'in Kilise karşıtı tutumuna duyduğu yakınlığı belirtmiştir. Genel olarak baktığımızda Hıristiyanlığa saldırıyı bu dönemde Voltaire,¹⁰ d'Holbach ve Diderot yapmış, Condorcet, politik faaliyetlerinden dolayı genelde politika, özelde ise anayasa ve eğitim reformu üzerinde yoğunlaştığından bu konudaki çalışmaları sınırlı seviyede kalmıştır. Çünkü Condorcet'in yaşadığı dönemde mevcut feodal mutlakiyetçi düzenin pratikte değiştirilme zorunluluğunun felsefe sorunlarından çok önce geldiği ve gittikçe önem kazandığı görülür. Bir diğer sebep de belirttiğimiz gibi Vol-

-
- 6 Bu dönemdeki ilerleme düşüncesiyle ilahî olarak buyrulan dünya düzeni düşüncesi değişmeye başlamıştır. Fakat günümüzde özellikle pek çok düşünürün göre ilerleme denilen şey modern insanın bir kandırmacasıdır.
- 7 Albert Soboul, *Tarihü's-sevretü'l-Fransiyeye*, çev. George Kevsi, 4. bs., Menşuratu Uveydat, Beyrut 1989, s. 59. (Turgot'un, *İnsan Zekâsının İlerlemelerini Gösteren Felsefi Tablo*, s. 175'ten alıntıyla).
- 8 Christopher Dawson, *İlerleme ve Din*, çev. Yusuf Kaplan, Aylin Doğan, Açılımkitap, İstanbul 2003, s. 84.
- 9 Dönemin Fransa'daki Kilise aleyhtarları, orta sınıfın temsilcileri olmayıp soylulardan gelmiştir. Norman Hampson, *The Enlightenment: An Evaluation of Its Assumptions Attitudes and Values*, Penguin Books, London 1990, s. 232-234.
- 10 Voltaire'in görüşlerine baktığımızda özellikle din konusunda bir tutarsızlık var gibidir. Condorcet'in belirttiğine göre Voltaire'in din hakkındaki olumlu sözleri insanların gözünü boyamak içindir. Fakat Condorcet'in dine getirdiği eleştirilere baktığımızda bunların deizme ve aydınlanmaya dayandığı görülür ve bu eleştirileriyle batıl inançların ortadan kaldırılması, bilimsel bilginin geliştirilmesini istemiş, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri*'nde tarihi insan zihninin bir ürünü olarak görmüştür.

taire ve Diderot'nun dine karşı zaten yapılması gerekeni yapmış olmasından kaynaklanır. Genel olarak hepsinin saldırma noktaları birbirine benzer; en önemli saldırılar kurumsal dine ve teist inanca yöneltilmiştir. Bunun için de öncelikle papazların ve Kilisenin eleştirisi yapılmıştır. Aydınlanma düşünürlerine göre Roma Katolik Kilisesi insanlığa karşı en zararlı etkiyi meydana getirmiştir. Kilisenin zararlı etkisinin temelinde ise aşkın ve doğaüstü yapısıyla, iman ve vahyi aklın üzerine çıkarmış olan din ya da Hıristiyanlık bulunmaktadır.

Condorcet'nin din hakkındaki eleştirileri, belirttiğimiz gibi, Voltaire ve bundan dolayı deizm ve Aydınlanmaya dayanır. Bu düşüncesinin temelinde ise batıl inançların ortadan kaldırılması ve bilimsel bilginin geliştirilmesi isteği yatar.¹¹ Bir anlamda onun Hıristiyanlığa saldırısı sosyal ve insanî gerçeklerden neşet eder. Zira Condorcet'ye göre din, metafizik aydınlanmanın en büyük düşmanı, bilim ise kahramanıdır. Bu dönemdeki düşünürler bilime ve özellikle deneysel bilimler olan fen bilimlerine fazlaca değer verirler. Böyle bir düşüncenin oluşmasında bu düşünürlerin büyük bir kısmının bilimle ilgilenen, bilim üzerine yazan kişiler olmasının önemli etkisi vardır. Condorcet toplum, sanat ya da bilimlerin, doğa bilimlerinin yöntemiyle inşa edilmesi gerektiği anlayışının en önemli temsilcisi olmak bakımından önem taşır.¹² Fakat genel olarak bakıldığında Condorcet'nin eğitimle ilgili düşüncelerindeki temel zaafı da yaşadığı dönemin bilimcilik anlayışının etkisiyle fen bilimlerinin deneye dayanan derslerine ağırlık veren bir yapıya sahip olmasıdır. Edebiyata önem vermeyen, dine yer vermeyen, onun yerine ahlak dersi koyan bu anlayışın, topluma iyi bilim adamları kazandıracığı fikri doğru olabilir fakat insanların ruhuna, estetik zevk ve duyularına hitap edecek insanları yetiştirmeyeceği de açıktır.

11 Condorcet, "Her din taraftarlarına mucize ve diğer saçmalıkları kabul etmesini emreder fakat özellikle Hıristiyanlığın karakteristiği insan bilimlerini küçümsemesiydi. Bundan dolayı Hıristiyanlığın galip gelmesi bilimlerin ve felsefenin bütünü gerilemesinin işaretidir" der. Değerlendirme için bk. Kingsley Martin, *French Liberal Thought in the Eighteenth Century: A Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, Harper&Row Publisher, New York 1962, s. 289.

12 Daha sonraki dönemde kendisinden etkilenen kişilerden biri olan Comte ise bilim adamlarının her şeyi yapabileceğine inanıyordu. Condorcet'nin insan düşüncesinin gelişme ve ilerlemesi hakkındaki fikirleri Comte'un görüşlerinin habercisidir. Ahlakla ilgili görüşlerinin Comte üzerinde büyük etkisi olduğu gibi "ilerleme düzeninin gelişmesidir" şeklindeki fikrini de ona borçludur. Hatta Comte, Condorcet'nin manevi oğlu olarak değerlendirilmiştir. Condorcet'nin Comte'a etkileri için bkz. Lewis A. Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, 2. bs., Harcourt Brace Jovanovich Inc., New York 1977, s. 20-24, 40, J. B. Bury, *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Growth and Origin*, Dover Publications inc., New York 1960, s. 294.

Maximilien de Robespierre, bilimin her şeyi yapabilme gücüne sahip olduğuna inandığından dolayı Condorcet ve diğer Ansiklopedistleri 'Doğa Tanrısının Peygamberleri' olarak nitelemiştir.¹³ Bu noktadan baktığımızda Voltaire'den başlayarak Condorcet'ye kadar akla olan imanın gelişmesi, Hıristiyanlığın insanın doğası hakkındaki görüşünü değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Yani Hıristiyanlığın asli günah görüşü 18. yüzyılda insanın doğal iyiliği ve mükemmelliği doktriniyle yer değiştirmiştir. İsa ve Kilisenin doğaüstü güçlerinin delaliyle kurtuluşa güven, aklın ilerlemesiyle insanın kurtuluşuna güvene teslim olmuştur. Topluma inanç, Tanrı inancının yerini almış; toplum ve Tanrı eşitlenmiştir. Kişinin milletine veya insanoğluna hizmetinin anlamı Tanrı'ya hizmet olarak değerlendirilmiştir. Voltaire'in özgürlük ve reforma ilgisi Rousseaucu eşit insanların mükemmel topluluğuna olan arzusuna bağlanmış ve yeni iman, kendisinin dogmatik yanılmazlık ve kendi kurtuluş yolunu uygulamayla tamamlayan bir Kiliseye dönüşmüştür.¹⁴ Bunun sonucu olarak da Rousseau hariç tutulursa Fransız aydınlanması dönemindeki filozoflar birinci sınıf filozoflar olarak değerlendirilmez. Çünkü onlar felsefe yaparken yaptıkları şey, din ve özellikle Hıristiyanlık ve onunla ilgili şeylerin eleştirisidir. Fakat buna rağmen dönemin en önemli özelliklerinden biri, Aydınlanma düşünürlerinin bilginin tarihini ilerlemenin tarihiyle özdeşleştirmeleridir. Dünya artık insanlar tarafından trajik bir yer olarak algılanmadığı, tersine dünyanın insan eliyle iyileşmesi ve düzelmesinin mümkün olduğu kabul edildiği için, aydınlanma çağının ilkesel yaklaşım biçimi temelde iyimserdir. Bu yüzden Condorcet 18. yüzyıl bilimsel devrimlerin filozofu ve tarihçisi olarak nitelendirilir.

Condorcet'in de "Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind (İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı)"¹⁵

-
- 13 J. M. Thompson, *Robespierre and the French Revolution*, 7. bs., Collier Books, New York 1971, s. 114. Condorcet, bilimsel bilginin ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan teknolojik bilginin toplum alanına sistemli bir biçimde uygulanması sayesinde, zenginliği ve rahatlığı yükseltmeyi amaçlıyordu. Fakat Condorcet için bilim ve teknoloji kendileri için var olmayıp, insanları, cehalet, yoksunluk ve baskıdan kurtarmanın birer aracıydı. Aslına bakılırsa, Aydınlanma'da ikili bir yan vardı: Aydınlanma'nın evrenselciliği ve akılcı planlama ve denetime olan inanç. Bunların, Robespierre'den Lenin'e radikallerin ütopyacılığının tohumlarını barındırdığı ileri sürülmüştür. Hatta Ansiklopedistler için olduğu gibi Condorcet için de politik kural, bilimsel kuralın ideal bir gelişimiydi. Marie-Helene Hunt, *Mourning Glory: The Will of the French Revolution*, The Pennsylvania State University Press, Philadelphia 1997, s. 26.
- 14 Hans Kohn: "Bireyin özgürlüğü ve mutluluğu yeni Tanrı'nın mabedinde kurban edildi." diyerek bu durumu açıklamıştır. Hans Kohn, *Making of the Modern French Mind*, Van Nostrand Reinhold Company, New York 1955, s. 16-17.
- 15 Bu eseri ömrünün son sekiz ayında yanında kitapları olmadan ve büyük bir ihtimalle ölüm

adlı eserinin temel görüşü, insan soyunun kusursuz bir yetkinliğe doğru sürekli bir ilerleme içinde olmasıdır ve bu ilerlemenin sınırı yalnızca ilerlemenin kendisidir.¹⁶ Bu eser Condorcet'ye bir filozof olma ününü kazandıran başlıca çalışmasıdır. Eser, Aydınlanmanın imanının en güzel ifadesini ve aklın tarihinin güçlü bir modelini içinde barındırır.¹⁷ Ayrıca tarihsel dönemlerin Hıristiyanlıktan arındırılmış bir zaman dizinini kullanarak insanlığın başarılarının yörüngesinin izlerini sürer ve insanlık tarihini kendisinin yaşadığı çağla beraber dokuz ve bir de gelecekteki hali olmak üzere on döneme ayırarak inceler. Condorcet'ye göre beden yapısının dışında öteki hayvanlar karşısında hiçbir üstünlüğü olmayan insan, vahşiliğin en alt basamaklarından yükselerek girdiği aydınlanma, erdem, mutluluk yolunda kesintisiz biçimde ve hızla ilerleyerek dokuz dönemden geçti ve onuncu aşama önüne geldi. Geçmişteki şu üç eğilim gelecekte de insan toplumunun gelişmesini belirleyecekti. 1- Uluslar arasındaki eşitsizliğin ortadan kalkması 2- Sınıflar arasındaki eşitsizliğin ortadan kalkması 3- Bireylerin ilerlemesi, insan doğasının düşünsel, ahlâksal ve fiziksel açıdan sınırsız bir yetkinleşmeye açık oluşu. Condorcet bu ilerlemenin geri döndürülemeyeceğini ve her dönemin bir önceki dönemin birikimini, eksiklerini gidermiş olarak kendinde taşıdığını belirtir.¹⁸ Bir anlamda tarihsel ilerlemeyi Tanrı'nın bir işi olarak değil, tersine dinden bir kurtuluş olarak görür ve insan soyunun mutlak yetkinliğinin uzun bir ilerleme sürecinin sonunda ortaya çıkacağına inanır. İnsanı yetkinleştirecek bu ilerlemenin en büyük engeli krallık yönetimi, zorbalık ve bunların müttefiki olan din ve metafiziktir. Bir anlamda bu eser, dinlere özellikle de Hıristiyanlığa ve krallık yönetimine karşı yoğun bir tepkiyi dile getirir ve dolayısıyla da bazı araştırmacılarca bu gibi ileri görüşlülüğüyle ilerleme düşüncesinin en karakteristik incelemesi olarak kabul edilir. Condorcet, yapıtında tarihini mükemmel biçimde çizdiği bilimlerin ilerlemeleri

cezasına çarptırılacağını düşündüğü bir dönemde yazmıştır. Taslak olarak adlandırdığı eser, ileride yazmayı planladığı büyük uygarlık ve bilim tarihinin girişi olarak tasarlanmıştır. Thompson, *Robespierre and the French Revolution*, s. 384.

- 16 Antoine-Nicolas de Condorcet, *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*, trans. June Barraclough, Stuart Hampshire, Weidenfeldand and Nicolson, London 1955, s. 4. (Makalede bu eser *Sketch* adıyla belirtilecektir).
- 17 Hans Kohn, *Making of the Modern French Mind*, s. 92. *İnsan Zekâsının İlerlemeleri* adlı eser bazılarıncı Condorcet'nin sosyolog olarak anılmasını sağlayacak bir niteliktedir. Hatta o, felsefiden daha çok kültür tarihçisi olarak nitelendirilmiştir. Scott Gordon, *The History and Philosophy of Social Science*, Routledge, London 1993, s. 272. Condorcet, yaşamış olduğu dönemde "18. yüzyıl düşünürlerinin doğal mirasçısı ve felsefecilerin başı" olarak anılmaktaydı.
- 18 Condorcet, *Sketch*, s. 4-5.

üstünde durur. Çünkü bilim insan ırkına sonsuz mükemmelliğini sağlayacak bir araçtır. Buna karşın, genel olarak dini ve özel olarak da Hıristiyanlığı ilerlemenin başlıca düşmanı yapar. İlerleyen zaman içinde insanın gerçek anlamda mükemmelleşmesini göreceğini belirtir.¹⁹ Bundan dolayı da ilerleme düşüncesine yaptığı en büyük katkının, ilerlemenin kendisini hürriyet gibi bir ölçüte dayandırarak ona dünyevi/seküler bir karakter kazandırması olduğu kabul edilir.²⁰ Bir anlamda bu, Condorcet'in din duygusunun yerine, insanlığın mükemmelleşme yeteneğinin sonsuzluğu düşüncesini ortaya koyması demektir. Aydınlanma dönemi düşünürleri, bilim ve teknolojideki ilerlemenin yanı sıra tarihte de bir ilerleme olduğunu savundular. Onlara göre insanlık tarihi doğrusal olarak daha iyiye ve her alanda olumluya doğru gitmektedir. Condorcet, Voltaire'in "Toplu Eserleri"ne yazdığı "Giriş"te şöyle der: "Her şeyin iyi olmasının önemi o kadar fazla değildir. Öyle hareket etmeliyiz ki, her şey, bizden önce olduğundan çok daha iyi olmalıdır."²¹

Condorcet, burada incelediğimiz eserinde genelde din düşüncesini bilimle alakalı olarak ele almış ve tarih dönemlerini belirleyen değişimlerin teknolojik olduğunu belirtmiştir. Yakın tarihte teknolojik ilerlemeye paralel bir ahlakî gelişimin de olacağına inanmıştır. Bunun sonucunda da matematik ve fizik bilimlerinin gelişmesi geleneksel felsefeden kopuşla gerçekleşmiş ve insanın doğaya egemenliğinin yaygınlık kazanmasını sağlamış, aynı zamanda da insanlığın sınırsız gelişimi düşüncesini doğurmuştur. Bu kısa girişten sonra şimdi Condorcet'in düşüncesinde dinin tarihsel süreçte nasıl bir evrim geçirdiğini görelim.

Condorcet'ye Göre Dinî Gelişim Sürecinin Aşamaları

Condorcet'in yazdığı eser bir tarih kitabı değildir. Dolayısıyla eserde aceleyle farklı devirler anlatılırken herhangi bir tarihlendirme yapılmamış daha ziyade genel dönemler olarak ele alınmıştır. Bu anlamda gelişim evrelerinin tarihin hangi zaman aralığında olduğu müphem olduğu gibi ilk devirlerin hangi bölgeyi kapsadığı da kısmen belirsizlikler içerir. Fakat dönemlerin kültürel ve yapısal özellikleri üzerinde özellikle durulur.

Condorcet, insanlığın gelişiminin ilk devrini "İnsanlar küçük kavimler

19 Condorcet'de "mükemmelleşme" kavramı sonsuz ilerlemenin süreçsel karakterini belirlemek üzere kullanılan merkezi bir slogana dönüşmüştür.

20 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 43.

21 Server Tanilli, *Fransız Devrimi'nden Porteler*, 2. bs., Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 146.

halinde birleşmişlerdir” şeklinde tanımlar ve eserindeki ilk üç bölüm uygarlığın başlangıç dönemlerinin genel değerlendirmelerini içerir. Condorcet, her dönemde dinin bilimle olan ilişkisini ele alarak bir ayırma gider. Ona göre bu dönemde insanlara yol gösterenler, bir anlamda, bilimsel bazı faaliyetlerde bulunanlar ve dini bazı uygulamaları kullananlardır. Bu ayırma göre bu devir, insan zekâsının tarihinde önemli bir olayı bize tanıtır. Bu da, bir yandan yanılgılar saçarken öte yandan bilgi ilerlemelerine hız veren, ama halkı bilgisizliğe, din köleliğine sürükleyen, bir takım geçici iyilikleri, tiranlık pahasına kazandıran bir kurumun ilk izlerinin görülmesidir. Condorcet, bu sözlerle bilimi, dinî törenleri, siyaseti ellerinde tutan bir sınıfın meydana gelişini kasteder.²² Fakat bilimde ilerlemeler olurken din adamları bilim sahasına el atarak hâkimiyeti ellerine almışlardır. Condorcet için bu durum bilimin ve insanlığın zararına olmuştur. Fakat bu bilimlerin nelerden oluştuğu ve genel özellikleri oldukça belirsiz bir şekilde ortaya konulmuştur. Kitabın yazıldığı dönemdeki arkeolojik bulguların sınırlılığı ve tarihin ilk dönemleri hakkındaki bilgilerin az olması ve dinî eserlerdeki bilgilere güvenilmemesi nedeniyle dördüncü bölüme kadar verilen bilgiler oldukça muğlâk ve güvenilirlikleri açısından sorunludur.

İnsanlığın gelişiminin ikinci devri “Çoban Milletlerden Çiftçi Milletler Haline Geçiş” adını taşır. Condorcet’ nin bu dönemde din hakkındaki fikirleri aslında birinci dönem fikirlerine benzer. Buradaki en önemli farklılık dinî alanda daha tutarlı ve sağlamlaştırılmış bir inanç sistemi ortaya konulmasıdır. Condorcet, bu dönemde yıldızları gözlemekle, astronomiye birtakım ilerlemelerin getirildiği ama aynı zamanda bunu yapan kişilerin insanları kandırıp soyma, hayalî korkular, boş umutlar üzerine kurulan bir otoriteden kuvvet alarak onlara zorbaca hükmettiğinin görüldüğünü belirtir. Bu dönemde daha derli toplu, biraz daha seçkin inanç sistemleri kurulmasıyla tabiatüstü kuvvetlerin fikirleri bir dereceye kadar incelendiğinin, bu kanaatlerle birlikte bir yanda din ve din adamlarının ailelerinin, başka bir yerde ruhani kurulların, kısacası bazı imtiyazlarla insanları iyice boyunduruk altına almak için bütün vasıtaları bir araya getirmek, insanlara kendi ikiyüzlülüklerini meydana çıkartacak, zincirlerini kırarak imkân bırakmamak için doktorluğu, astronomiyi kendi ellerinde tutmayı düşünen bir sınıfın ortaya çıktığını ifade eder.²³ Fakat Condercet’ nin bu anlattığı son değerlendirme sadece o döneme has bir durum değildir. Bu günümüze kadar devam eden bir hususiyete sahiptir. Özellikle eğitim ku-

22 *Aynı eser*, s. 17-18.

23 *Aynı eser*, s. 22.

rumlarının olmayışı ve mesleğin bir anlamda babadan oğla geçmesi bir art niyetten ziyade sosyal şartların gerekliliğinden dolayı olan bir durum gibidir. Bu tür değerlendirmelerin büyük bir kısmı Condorcet'in kendi döneminden hareketle din adamlarından nefret etmesine dayanmaktadır.

“Alfabe Yazısı Bulununcaya Kadar Çiftçi Milletlerde Görülen İlerlemeler” adını taşıyan üçüncü devirde Condorcet, halkın zekâsının da ilerlemesi sonucunda din adamlarının inanç sistemlerini daha ince bir mantıkla ortaya koyduklarını belirtir. Bu devirde artık tabiatın gözlemine insan topluluklarının gözlemi katılmış, pek az pratik ahlak, siyaset ilkeleri nesilden nesile geçmiş, dinî fikirler, peşin hükümlerle hurafeler de oluşan yeni bir kastın alanını gittikçe genişletmiş ve bu kastlar ilk falcı ailelerinin yerini tutmuştur. Ama daha derin düşünebilen kişileri kandırmak için daha büyük bir ustalık göstermek gerektiğinden bu toplulukların üyeleri farklı iki konuyu ele almışlardır. Birincisi kendileri için yeni bilgiler edinmek, diğeri halkı aldatmaya yarayan bu bilgileri kullanmaktı.²⁴ Condorcet, dinlerin kök salmasında en etkin rolün insanlar arasında diğerklerinden daha bilgili olanlarca yapıldığını ve belirtilen durumun bu süreçte mitolojik unsurların eklenmesiyle daha kalıcı hale getirildiğini düşünmektedir.²⁵

Dördüncü devir “Yunanistan’da Bilimlerin Ayrılmasına Kadar, İskenderiye Yüzyılına Doğru İnsan Zekâsının İlerlemeleri” ise kitapta en geniş şekilde açıklanan bölümdür. Bunun en önemli sebebi Batı dünyasının bilgisel anlamda aidiyetinin buradan yani antik Yunandan olduğunu düşünmesidir. Condorcet’ye göre bu dönemde artık bilgiyi elde etmek sadece belli insanlara bırakılmamıştır. İsteyen herkes bilgiyi elde edebilecektir. Bu serbestlik pek çok alanda kendini göstermiştir.²⁶ Her ne kadar insanların serbestçe bilgi elde etme yolu aşılmış idi ise de insanın bağlı bulunduğu dini yaymaya çalışması diğerk insanlara bir şeyler öğretme vazifesini engelliyordu. Fakat Condorcet’ye göre bu durum felsefenin gelişmesinde faydalı olmuştur. Özellikle Yunanistan’da bu dönemde çeşitli okulların kurulması ve rakip okulların, tarikat ruhunun doğurduğu bir düşmanlıkla birbirlerine saldırması, hakikat ilgisi, her tarikat üye-

24 *Aynı eser*, s. 34.

Bu dönemdeki dinî inancın bir özelliği de peygamber veya Hıristiyanlıkta aziz olarak nitelendirilebilecek insanların ortaya çıkmasıdır. Condorcet bunları peygamber veya aziz olarak isimlendirmez ama anlattığı özellikler onlara ait özellikleri göstermektedir. Condorcet, *Sketch*, s. 36, 37-38.

25 *Aynı eser*, s. 38-39.

26 *Aynı eser*, s. 42.

sinin bağılı olduğu doktrinin başarısına feda edilmesine sebep olmuştu. Din yaymada gösterilen istek, insanları aydınlatma gibi daha asil bir isteği bozsa da bu rakiplik, zihinlerde faydalı bir faaliyete imkân veriyordu.²⁷

Condorcet'ye göre Yunanların dini, doğudan getirilen masallarla milli tarih masallarının bir karışmasıydı. Dinî kanaatler, vücudun öldükten sonra yaşadığına, ölümden sonra erdeme mükâfat, cinayete ceza veren Tanrılara inanmaktan ibaretti. Bu Tanrılar, imparatorluğunu idare eden bir kral gibi çiğnemekten çekinmedikleri genel kanunlara göre dünyayı idare eder, insanî ihtiraslar taşır, tapınmaları, kurbanları sever, bir takım törenler yapılmasını isterlerdi. Böyle hareket edilirse onların yardımı elde edilirdi. Din adamlarının işleri, törenleri idare edip, tapınağı güzelleştirmek ve değerini arttırmaktı. Milletleri aydınlatma ve bir ahlak vazetme işine karışmazlardı. Her tapınağın din adamları vardı ve siyasi tesirleri yoktu.²⁸ Bu dönemde kozmoloji, astronomi gibi çeşitli mitolojilerle süslenmiş olan dinin, daha sonra görülecek olan türden bir bağnazlığa sebep olmadığını belirten Condorcet, böyle bir dinin, halkı mutaassıp olmaktan ziyade çok daha saçma inanışlı kıldığına, ikiyüzlü insanlardan ziyade budala sofular meydana getirdiğine inanır. Fakat bir ayrımla ki, halk kitlesi mitolojilere inanır fakat daha kuvvetli bir akılla doğan, bu kabiliyetlerini işleten insanlar, bu dinin saçmalığını daha az saçma bir doktrine perde vazifesini gören bir allegoriden başka bir şey olmadığını da bilirlerdi.²⁹

Condorcet, Yunanların kanunlarını kendi akıllarına güvenerek yaptıklarını ve bir anlamda önceki dönemlerden daha ilerde olduklarını belirtmiştir. Çünkü daha önceki devirde görülen milletlerde kanunların dine katıştığını, hurafenin kutsal denebilecek bir dokunulmazlık karakteri elde ettiğini, din adamları zümresinin, siyasi ikiyüzlülükle meydana gelen gerçek kudreti zorla ele geçirdiğini ifade eder. Fakat Yunanistan'da dinden ayrılan temel kanunlar, hemen bütün

27 Condorcet, *Sketch*, s. 48.

Condorcet'nin kitabının sonunda "Dördüncü Devir Tarihinden Parçalar" adını taşıyan bir ek bölüm bulunmaktadır ve burada yazar "bilgi ışıklarını borçlu oldukları" şeklinde tanımladığı Yunanlılardan bahsetmektedir. Bu bölüm, kitabın elimizdeki İngilizce çevirisinde yer almadığı için Türkçe çevirisini kullandık. Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*, c. II, çev. Oğuz Peltek, Maarif Vekâleti, Ankara 1944, s. 201. Bu bölümde özellikle Yunan dininin nasıl oluştuğuna dikkat çekilirken bunda Doğu'dan ve özellikle Mısır'dan gelen ve milli kültürde yer alan mitlerin etkili olduğu, din adamları sınıfının bazı gizli bilgilere sahip olma gibi özelliklerini kendilerine duyulan saygının daha da artması için kullandıklarına işaret edilmiştir.

28 Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri*, c. II, s. 128-130.

29 *Aynı eser*, c. II, s. 130-134.

milletlerde kökleşmiş olan kendilerine dokunulamayacağı kanaatinin büyük ölçüde dine borçlu olduğunu belirten Condercet, yine de Yunanlıların, kanunlarını Tanrı gücünden değil, insan dehasından aldıklarına inandıklarını, insanların bunları gökten indirmediklerini bilakis akıldan ilham alan bilgelerinden almış olduklarını belirtir.³⁰ Fakat Condercet bu bilgelerin büyük bir kısmının mitik de olsa bir dine bağlı olup onun ilkelerini göz önüne almış olmasını görmezden gelmektedir. Ayrıca Yunanlılar arasındaki dinin Doğu'dan veya Mısır'dan gelen etkiler altında kaldığını belirtirken bu bölgelerin bilim alanındaki katkılarını belirsiz bir şekilde bırakmaktadır. Bu husus daha mistik veya dinî bir havaya sahip olan Doğu/Mısır'a karşı Yunan tarafını tutmak şeklindeki bir mahiyete sahipmiş gibi gözükmektedir.

"Bilimlerin Bölünmesinden Düşüşüne Kadar Geçirdiği İlerlemeler" adlı beşinci bölümde özellikle Roma imparatorluğu ve Hıristiyanlığın tarih sahnesine nasıl çıktığına değinen Condercet'ye göre Roma imparatorluğunun uygarlığa katkısı özellikle hukuk alanında olmuştur. Bu dönemde insanların kabul ettikleri pagan dinlerin diğer dönemlerden daha özgürlükçü olduğu ama en önemli özelliğin laik anlayış diyebileceğimiz din adamlarının siyaset üzerinde tesirlerinin olmadığı değerlendirilmesidir. İnsanların farklı putlara tapınmasına rağmen bunun aynı olan Tanrı'nın farklı görünüşü olduğuna inandıklarını belirtir. Çünkü Roma İmparatorluğu'nun hemen bütün dinleri, ulusal dinler haline gelmiştir.³¹ Condercet, bu dönemde Romalıların Yahudilikle karşılaştıklarını ve bu dinin kendi dinlerinden çok farklı olduğunu, hayatın neredeyse her alanına müdahale ettiğini gördüklerini fakat asıl dönüm noktasının Hıristiyanlıkla karşılaşması olacağını; zira bu dinin Mısır dinlerinin içinde bulunduğu diğer dinleri kendi içinde erittiğini belirtir. Çünkü buradaki din adamları kendilerinin Tanrı'nın elçisi olduğunu söylüyorlardı. Onların hâkimiyeti hayatın her alanına uzanıyordu; imparatorluğun yurttaşı olmadan önce Yehova'nın veya İsa'nın kulu olmak gerekiyordu. Bu dönemde Yunan felsefesi de yayılmaya başladı. Yunan felsefesinin yayılmasından doğan başlıca iyiliklerden biri, biraz etraflıca tahsil gören bütün sınıflarda halkça tanınan Tanrılara inanışın yıkılması oldu. Denebilir ki boş bir tanrıçılık veya Epikuros'un koyu mekanizmi, Cicero zamanından beri düşünen herhangi bir insanın, devlet işlerini idare edenlerin ortak doktrini oldu. Bu insanlar ister istemez eski dine bağlı kaldılar ama bütün ülkelerde görülen bu tanrılar kalabalığı yüzünden halkın inanışı

30 Condercet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri*, c. II, s. 139-140.

31 Condercet, *Sketch*, s. 71.

sarsıldığı için eski dini temizleme yolunu aradılar. O zaman filozofların orta zekâlar üzerine sistemler kurdukları bir takım tertiplere, bir din rejimine başvurdukları görüldü. Onlar bu doktrinin temellerini Platon'un diyaloglarında aradılar. Din adamları, onlara sadece bu kölelikte eşitliğin, ölümlü dünyanın nimetlerinden vazgeçişin körü körüne itaatle, acılara isteyerek veya sabırla katlanılan hareketlerle elde edilen gökyüzü armağanlarının doktrinini aşıyordu. Ama onların felsefe incelikleriyle kendi mitolojilerini canlandırmaya ihtiyaçları vardı. Burada da yine Platon, onların yardımına koştu. Platon'un *Diyaloglar*'ında iki dinin de teolojik silahları bulunabilirdi. Aristoteles'in de hem teologların hocası, hem dinsizlerin başı olduğunu görülür. İmparatorluk dinine saldırmak için aralarında uyuşan ama birbirleriyle boğuşan bazı Mısır ve Yahudi mezhepleri de Hıristiyanlık içinde eriyip gittiler. Bu mezheplerin küllerinden, bir inanış ve ahlak meydana geldi. Hepsi bir İsa'ya, insan soyunu yola getirmek için gönderilen bir Mesih'e inanıyordu. İmparatorluk ne kadar zayıf düşerse, Hıristiyanlık dini o kadar hızla ilerledi.³² Condorcet, burada Hıristiyanlığın eleştirisini yaparak bu dinin bilimi ve felsefeyi yıkan temel etken olduğunu belirtir. Bilimi yıkmasının sebebi mucizeleri kabul etmesi iken felsefeyi yıkmasının sebebi akla güvenmeyi bir kenara bırakmasıdır. Çünkü insan bilimlerine hor bakmak Hıristiyanlığın belli başlı karakterlerinden biriydi. Hıristiyanlık, felsefenin kendisine ettiklerinin öcünü almak istiyordu. Bütün din inançları için bir kâbus olan bu şüphe ruhundan, insanın kendi aklına güvenmesinden korkuyordu. Tabiat bilimleri de kötü bir şeydi; çünkü bu bilimler mucizeler için çok tehlikeliydi. Denebilir ki, Hıristiyanlığın zaferi, hem bilimlerin, hem de felsefenin yıkılışını beraberinden getirmiş oldu.³³

"Haçlılar Zamanına Doğru Yeniden Canlanışlarına Kadar Bilgi Işıklarının Sönüşü" adlı altıncı ve bir sonraki bölüm olan yedinci devirde Condorcet, ortaçağ Kilisesi'nin Avrupa düşüncesi üzerine kurduğu baskıyı bir göz boyama olarak değerlendirir. Azizlerle Kilise'nin gücünün kırılmasıyla; bilginin ilerlemesiyle Tanrı'ya gerçekten yaklaşmanın olanaklı olacağı kanısındadır. Bununla birlikte ahlak da gelişecektir. Condorcet, ortaçağı yermesine karşılık, skolâstik sağladığı felsefi ayrımlar ve geliştirdiği usullama yöntemleri açısından yararlı olduğunu düşünür.³⁴

32 Condorcet, *Sketch*, s. 71.

33 *Aynı eser*, s. 72.

34 Dine karşı olumsuz değerlendirmelerinin fazlaca olduğu bu dönemde Condorcet, papazların öğrettiği ahlakın birçok dinî görev ve hayali günahlar yarattığını; hakka hatta erdeme dayanan işlerin asıl suçlardan daha çok ayıplanıp ceza gördüğünü, bununla beraber kiliseye yapı-

Condorcet, eserinde İslâm dinine ve Müslümanlara da değinir. Hıristiyanlığa yaptığı saldırıyı İslâm'a tam olarak yapmaz. Önemli gördüğü açılardan onu över. Zira genel olarak baktığımızda, Aydınlanma Çağı'na denk gelen 18. yüzyılda, bilim tarihinin bir disiplin olarak doğuşundan beri filozoflar ve bilim tarihçilerinin İslâm bilim tarihine olan ilgileri ve onu araştırmaya yönelik girişimleri - en azından bazı alanlarına - hiç kesilmemiştir. Bu dönemin bir anlamda öncülerinden olan Condorcet, İslâm bilimini, 'hurafelerin' ve 'karanlık'ın hüküm sürdüğü bir dönemde, aydınlanmanın devam ettirilen gelişiminin bir garantisi olarak görmüştür.³⁵ Condorcet, Müslümanların bilimdeki gelişmelerinin önemini en son değerlendirmede Batı'nın gelişmesine yardım etmesine bağlamış ve Müslümanların bu gelişmesinin genel değerlendirmesine muhalif bir durum oluşturduğunu belirtmiştir. Çünkü hem din hem de bilim nasıl bir arada gidebilir? Bu, Condorcet'nin çözüme zorlandığı bir konuydu. Bu durumun kökeni de aslında İslâm dininin ve özelliklerini ve bilime vermiş olduğu değeri bilmemesinde yatmaktadır.³⁶ Condorcet, Müslümanların ilerleme, bilim ve hürriyete izin veren anlayışa sahip olmalarına rağmen gerilediklerinin sebeplerini ortaya koyacağını belirtse de eserin diğer kısımlarında bu konuya değinmemiştir.³⁷ Belki de başta belirttiğimiz gibi bu eser, aslında yazacağı büyük uygarlık ve bilim tarihi kitabının girişi olarak tasarlandığından burada sadece sorunu ortaya koyup çözümlerini sonraya bırakmıştı.

"Bilimlerin Batıda Yeniden Canlandıkları Sırada Gösterdikleri Yeni İlerlemelerden Matbaacılığın İcadına Kadar" adlı yedinci devirde Condorcet, ana hatlarıyla bilimin yeniden uyanışını Müslümanların eski bilgileri Batı'ya yeniden kazandırmasına bağlar. Ayrıca insanların akla bağlı olarak dinde yaptığı bazı yeniliklerin papazlar tarafından hoşgörüsüzce engellendiği ve cezalandırıldığını belirtir. Ona göre papazların hoşgörüsüzlüğü, siyasi gücü ellerine almaya çabalamaları, açgözlülükleri dolayısıyla çekilmez bir hal alan inançlarının karmaşıklığı, temiz ruhların ve iradelerin onlara karşı gelmelerine sebep olmuştur.³⁸ Condorcet, Müslümanlardan Batı'ya taşınan Aristoteles'in felsefesinin

lan bağışlarla günaha boğulmuş insanların affedildiğini ve bir papazın günah bağışlamasının kâtilerin cennete girmesine yeterli olduğunu belirtmiştir. Condorcet, *Sketch*, s. 83-84.

35 Condorcet, *Sketch*, s. 86.

36 Aynı eser, s. 87.

37 Aynı eser, s. 88.

38 "Güney Fransa'daki bütün vilayetler, daha saf bir hale gelen Hıristiyanlığı kabul etmek için birleştiler. Bu doktrine göre, doğrudan doğruya Tanrı'ya bağlı olan insan, Tanrı'nın kitaplarında bildirmek lütfunda bulunduğu hakikatler üzerinde kendi aklı ve duygularıyla hüküm

Kilise eğitimi içinde pek bir işe yaramadığını; ama özellikle sınıflama ve kelime analizlerinin son derece ince ayrıntılarla yapılması gibi özelliklerinin skolâstik eğitimin en önemli yönü olduğunu belirtir. Condorcet, Kilise'nin eğitimdeki tekelleşmenin ve bilginin ilerlemesini durdurmanın sorumlusu olduğuna ve aşılması gerektiğine ve bunun da laik eğitimle olacağına inanır.³⁹ Bu dönemin genel özelliği akla önem vermemek onun yerine eserlerde bulunan bilgileri ele alıp değerlendirmek, sorunların çözümlerinde onlara başvurmaktır. Bundan dolayı akla yalnız zıt menfaatlerin harekete geçirici sorularını çözmek için başvuruluyordu. Aklın otoritesini tanımaktan uzak olan din, onu, hükmü altına alma davasını güdüyor, aşağı düşürmekle övünüyor. Kutsal kitaplarda, papaların buyruklarında, kendilerinden neticeler çıkarılacak örnekler aranıyor. Maksat, bir ilkenin sadece dayandığı metinleri başka metinlerle şerh etmek, çürütmek veya kuvvetlendirmektir. Bir fikir, doğru olduğu için değil, filan kitapta yazılı, filan memlekette şu kadar yüzyıldan beri kabul edildiği için ele alınır. Böylece her yerde bazı insanların otoritesi, aklın otoritesi yerine geçiyordu. Kitaplar tabiattan, eskilerin kanaatleri evrenin olaylarından daha çok incelenirdi. İnsanlar eskilere yetişmekten henüz çok uzaktılar. Onları düzeltme, aşma yolunu aramanın sırası daha gelmemiştir.⁴⁰ Condorcet bir anlamda skolastik olarak adlandırdığımız döneminin genel bir eleştirisini sunmaktadır. Günümüzde insanların büyük bir kısmı da bu değerlendirmeyi bazı farklılıklarla kabul etmektedir. Burada önemli olan Condorcet'nin Ortaçağ'ı zamansal bir dönemden ziyade kendine özgü kurumları olan bir toplum yapısı olarak ele almasıdır. Bu, Ortaçağ'ı genel anlamda düşündüğümüzde doğru bir yaklaşım tarzıdır.

“Matbaanın İcadından Bilimler ile Felsefenin Otorite Boyunduruğunu Sil-
kip Atacakları Zamana Kadar” adını verdiği dönemde, kültürlerin, değişimi
beraberinde getirdiğinden dolayı matbaanın icadına ayrı bir önem veren Con-

veriyordu. Katolik Kilisesi'ne karşı ortaya çıkan bu reform hareketi Katolik Kilisesi içinde vuku bulan haksız uygulamalar ve suiistimaller ile ilgiliydi ve Hıristiyanlığın saf haline dönme düşüncesini barındırıyordu. Bu düşünceleri gündeme getiren insanlar Katolik Kilisesi tarafından devletle işbirliği yapılarak acımasızca bastırıldı, engizisyon sonucu ölüme mahkûm edildi. 12. ve 15. yy. arasında Güney Fransa'da yaşayan Albijua'lar, engizisyonla karşı karşıya kalan en önemli hareketlerden biridir. Önce ordular bu vilayetleri yıkıp yaktılar. Kardinallerin, papazların gönderdikleri cellâtlar da askerlerin kılıç artıklarını asıp kestiler, vazifesi, akline uyararak hareket ettiğinden şüphe edilen insanları ateşe atmak olan engizisyon mahkemelerini kurdular”. Condorcet, *Sketch*, s. 89.

39 Vial, *Condorcet*, s. 25–26, 48–49. Condorcet, *Sketch*, s. 91.

40 Condorcet, *Sketch*, s. 97-98.

dorcet'ye göre bu durum ancak özgür bir ortamda yani fikirlerin, papazların ve politikacıların baskısının olmamasıyla gerçekleşebilirdi ki, bunu şöyle belirtir: "Matbaacılık milletlerin kültürünü her türlü politika ve din zincirlerinden kurtarmamış mıdır?"⁴¹

Condorcet'ye göre bu dönemin önemli bir özelliği de İstanbul'un fethi ile burada yaşayan bilginlerin Avrupa'ya giderek burada eski filozofların eserlerini çevirmeleri olmuştur. Bu çeviriler sayesinde insanlar akla önem vermeleri gerektiğini yeniden anlamış, bir anlamda filozofların Hıristiyanlığa aykırı kanaatleri, sönmüş olan insan aklının eski haklarını meydana çıkarmıştır.⁴² Fakat bu genel değerlendirme bazı sorunları da içinde barındırmaktadır. Şöyle ki, Avrupa'yı yapılan çeviriler mi –bunların miktarı düşünülürse- değiştirdi? Bu oldukça indirgemeci ve kolaycı bir yaklaşım tarzı olur. Olayın nedenine daha farklı etmenlerin de eklenmesi gerekirdi.

Condorcet'nin bu dönem için önemli gördüğü bir diğer gelişme Luther'in ortaya çıkması ve Hıristiyanlığı bir anlamda düzeltmek için uğraşmasıdır. Bu uğraşısında İstavroz ve Papazların bekâret yeminlerini özellikle zikreder. Luther'in yaptığı şeyi bir anlamda papazların dininden vazgeçip İsa'nın dinine girmeye çağırma olarak niteler. Bu olay ayrıca inançlarına körü körüne bağlı olan insanların bir sorgulamaya geçmesine ve sonucunda da bu yeni dini anlayışın Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde taraftarlar bulmasına neden olduğunu belirtir.⁴³ Luther ortaya çıktığında krallar, insanların dindeki peşin hükümleri aklın süzgecinden geçirdikten sonra, bunu politik peşin hükümlerine varıncaya kadar ileri götüreceklerini, papazların zorbalıklarını öğrenmek isteyeceklerini, krallık kudretine o kadar yararlı olan kilise suiistimallerindeki reformun ardından bu kudretin üzerine kurulmuş olduğu daha ezici suiistimler reformunun geleceğini görmüşlerdi. Deyim yerindeyse ipin ucu kendilerine de dokunacağından hiçbir devletin kralı kendi isteğiyle reformculardan yana çıkmadı. Burada tarihi olarak şunu belirtmekte yarar var ki, Reform ve Fransız Devrimi arasındaki ilişki ilk olarak Condorcet'nin bu denemesinde ortaya kondu. Condorcet, Luther'in ruhban sınıfının suçlarını cezalandırdığını ve bazı hakları papalığın boyunduruğundan kurtardığını belirtti. Zira Luther, dinî özgürlüğün beraberinde siyasi özgürlüğü getireceğinin bilincindeydi. İsyana karşı bir cephe oluşturan kralların yanlış politikaları olmasaydı, kendi düşüncesindeki anlam-

41 Condorcet, *Sketch*, s. 102.

42 *Aynı eser*, s. 103.

43 *Aynı eser*, s. 105-106.

da herkesi özgürleştirebilirdi. Condorcet, ayrıca bu devirde siyaset biliminin gücünün arttığını ve din adamlarının evlenme yasağının kaldırılmasıyla ahlak-dışı davranışlarının büyük ölçüde önlendiğini belirterek, reformu bazı yönlerden övmesine rağmen insanlara zararı dokunan yönlerden eleştirmiştir.⁴⁴ Condorcet, reform hareketinin sonunda oluşan ortamda bazılarının dinlerin insanların uydurması olduğu görüşüne meyiletmesine, Aristoteles'in farklı şekilde anlaşılmasına sebep olmasına ama bu farklı yorumların pek de hoş karşılanmadığına, neticede bu görüşlere meyleden insanların canlarıyla bedelini ödediğine değinerek, bu dönemde Avrupa'da hemen her düşünceyi ve Hıristiyan mezheplerini eleştirmiştir. Bu dönemin sonunda akla tam hürriyet verilmesi de sınırları genişletilmiş ve insanlar hürriyetin önemini kavramışlardır.⁴⁵

"Descartes'ten Fransız Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar" adını taşıyan dokuzuncu devir aslında Condorcet'in yaşadığı dönem olan Fransız Aydınlanma düşüncesi dönemidir. Yani insanlığın büyük ilerleme tarihinin kendi yüzyılının dâhi bilim adamlarıyla bir önceki yüzyılın büyük âlimlerinin mümkün kıldığı Descartes'in rasyonalist felsefesiyle başlayıp Fransa Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla doruk noktasına ulaşan dönemi tanımlamaktadır. Dolayısıyla Condorcet, hem bilimciliğinden hem de kendisine ve çağına beslediği güvenden aslında gerçek ilerlemenin ya da tarihin kendisinin modern felsefe ve bilimin doğuşuyla birlikte, dokuzuncu devirde başladığı düşüncesindedir. Bu devir de, Kilise ile çatışma içindedir. Fakat Condorcet'e göre insan eğitimle Kilise'nin tahakkümünden kurtulabilir.⁴⁶ Condorcet bir anlamda yaşadığı dönemin bir panoramasını sunmaktadır. Aydınlanma düşüncesini temellerini oluşturanlara ve hürriyeti elde etmek için mücadele edilmesi gereken olarak gördüğü Kilise ve baskıcı yönetimlere karşı yapılan bazen açık bazen örtük savaşımın meyvelerini büyük ölçüde verdiğine değinmektedir. Condorcet, zamanın şiddet ve kötülüğünü başlıca egemenler ve rahipler tarafından yaratılmış olan kötü kurum ve yasalarla açıklıyordu. Çünkü o, yalnızca tek erklığın değil, rahiplerin ve giderek tüm dinin bir düşmanıydı. Condorcet, bilimin ve bilimsel düşünüşün en büyük faydasının kendilerinden dinin ve metafiziğin sorumlu olduğunu, boş ve temelsiz batıl itikatları ortadan kaldırması olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Kendi döneminde özgür bir ülkenin ortaya çıkacağını düşünme-

44 Condorcet, *Sketch*, s. 119.

45 *Aynı eser*, s. 121-122.

46 *Aynı eser*, s. 136-138.

47 *Aynı eser*, 136.

"Her dinî sistem, tabiata aykırı her türlü acayiplik, tabiat kanunlarını bilmemekten ileri gelir..."

sine rağmen bu gerçekleşmemiştir.

Condorcet'nin yapıtının gerçek anlamda özgün olan kısmı "İnsan Soyunun Gelecekteki İlerlemeleri" adlı onuncu devirdir. Fakat buradaki görüşleri bazı araştırmacılar tarafından ütopya olarak değerlendirilmiştir. Zira bu dönemde hâkim gücün akıl olacağını, bilimin sadece doğal dünyayı değil sosyal dünyayı da kontrol altına alacağını ve yönetici sınıfın da entelektüellerden/bilim adamlarından oluşacağını yani aklın gelişmesinin bilimle birlikte hızını sürdüreceğini belirten Condorcet, adeta Francis Bacon'ın *Yeni Atlantis*'inde 'bilimsel mükemmellik aklın yasalarına uygun olarak örgütlenmiş bir toplumun ayrıcalığı özelliğini oluşturur' görüşünü ortaya koymaktadır.⁴⁸ Condorcet'den başlamak üzere Aydınlanma çağına birçok ütopycası bu düşünceyi benimsemişlerdir. Bu gibi sebeplerden dolayı bu toplum bir tür bilim insanı ya da entelektüel despotizminden oluşacağı belirtilmiştir.⁴⁹ Condorcet, bu dönemde insanların birbirlerine karşı ahlaki ilkelere bağlı davranacaklarını, aralarında sevginin hükümran olacağını ve bu sayede dünyanın istenilen güzellikte bir yer haline geleceğini düşünmektedir.⁵⁰

Zamanlarındaki insanların yalnız kendi bilebildikleri şeyleri bileceklerine, her zaman kendilerinin, o zaman inandıkları şeylere inanacaklarına inanmış olan bu insanlar, hayallerini memleketlerinin, yüzyıllarının genel kanaatleri üzerine temellendirdiler." Condorcet, *Sketch*, s. 56.

48 Condorcet'nin ütopya görüşünde Bacon'ın büyük etkisi vardır. Gordon, *The History and Philosophy of Social Science*, s. 274.

49 Robert Nisbet, *History of the Idea of Progress*, Basic Books Inc. Publishers, New York 1980, s. 209.

Condorcet, bu toplumda din adamlarının sadece tiyatro oyunlarında yer alacağını düşünmüştür: "Yeryüzünde güneşin, akıllarından başka efendi tanımayan hür insanları aydınlatacağı gün gelecektir. O gün zorbalar, köleler, papazlarla yarıdakçaları sadece tarihin ve tiyatroyun malı olacaktır." Condorcet, *Sketch*, s. 179.

50 "Bütün zincirlerinden sıyrılmış, ilerlemelerine düşman olanların boyunduruğundan kurtulmuş olan insan soyunun bu tablosu, hakikat, erdem, saadet yolunda yürüyerek, yeryüzünü kirleten, kurbanı olduğu yanılmalardan, cinayetlerden, haksızlıklardan filozofu kurtaran bir manzara sergiliyor. Filozof, bu tabloyu gözlemlemekle, akıl ilerlemeleri ile hürriyeti koruma uğrunda çabalarının mükâfatını buluyor; bununla da erdemin gerçek karşılığını, peşin yargıları ve köleliği getirerek uğursuz bir karşı kuvvetle bir daha yıkamayacağı sürekli bir iyiliğin hazzını duyuyor. Böylece aklının beslediği insanlık sevgisinin en saf sevinçlerle bezendiği bir cennet içinde gerçekten soydaşlarıyla beraber yaşıyor." Condorcet, *Sketch*, 136.

Sonuç

Genel olarak bakıldığında Condorcet'nin ilerleme konusundaki düşüncesi tam olarak özgün sayılmasa da özellikle 19. yüzyıl toplum felsefesini etkilemiştir. Bir anlamda onun eseri yaşamış olduğu 18. yüzyıldaki düşünürlerin ilerleme ve ilerlemenin sürekliliğini sonraki çağlara ulaştıran en etkili çalışma olmuştur. Fakat değerlendirmelerinde bütünüyle haklı olduğunu veya doğru öngörülerde bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla farklı konulardaki düşünceleri çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Bu eleştiriler o, hayattayken başlamış, kısmen günümüzde de devam etmiştir. Zira Condorcet'nin akılcı tarih anlayışının kendine özgü bir geçerliliği vardır. Bütün sınırlılığıyla bu tarih, geçmişe, o günün olaylarını yorumlamak ve günün eylemlerini düzenlemekle geçerliliğini yitirmeyen bir değer olarak bakar. Fakat belirtilen özelliğinden dolayı bu tarih daha yazıldığı anda geçerliliğini yitirir.

Tarihi evrensel ve değişmez aklın ortaya çıkması olarak değerlendiren Condorcet, "uygarlığın doğal gelişmesiyle birlikte insan aklının da şekillendiğine" inanıyordu. Diğer bir deyişle akıl, toplumun bir değişkeni değil, yavaş yavaş gelişip olgunlaşan değişmez bir öğesiydi. Bu tutum bir yerde Roma Katolik Kilisesi'nin tutumuna benziyordu. Zira Kilise de devamlı ve değişmeyen bir dini geleneğe inanıyordu. Kilisenin tavrı statikti; temel öğeler hiç değişmemişti. Aydınlanma yazarları için değişen şeyler değişmeyenlerden çok daha önemlidir. Çünkü bu dünyada insanın yaşamını düzenleyenler bu değişen şeylerdi ve Aydınlanmanın araştırdığı konu da insanın bu dünyadaki yaşamıydı. Din adamları gibi aydınlanma yazarları için de tarih değişmeyen bir temaydı. Değişimi taşıyan insan aklının kendisi değişken değildi ve tekâmül aklın evrilmesinden değil, aklın egemenliğinin daha geniş bir uygulama alanını bulmasından kaynaklanıyordu. Bu görüş de, tarihin, her türlü insanî eylem ve düşünceyi kapsayan entelektüel bir evrim süreci olduğuna inanan yazarlar tarafından sorgulanmıştı.

Condorcet'nin rasyonel teorisinin en büyük kusurlarından biri rahiplerin/din adamlarının ve kralların tarihsel var oluşlarını açıklamada görülen hatadır. Yani tarihsel olarak bu sınıflar Condorcet'nin ifade ettiği şekilde ortaya çıkmamıştır. Ayrıca, yukarıda da belirttiğimiz gibi geliştirdiği sosyal ilerleme kavramı entelektüel bir kavramlaştırmaydı. Ahlak kuralları, insanın gelişimi konusunda hiçbir doğrudan etkisi olmayan durağan bir unsur olarak görülmekteydi. Hem ahlak hem de akıl birbirine paralel bir şekilde ilerleyecekti. Sadece ahlakî ve aklî bir ilerlemeyle sınırlı kalınmayacak, insanoğlu etnik, kül-

türel ve biyolojik olarak yükselecek, milletler ve sınıflar arasında farklılık kalmayacaktı. Doğum kontrolü ve insan ırkının ıslahını da öngörüyordu.⁵¹ Yani Condorcet'ye göre insanlık, kendiliğinden arzu edilen mükemmel hale gelecekti. İnsan topluluğunun mükemmelliğinin bir tasavvuru anlamına gelen bu düşünce özellikle gelenekçiler tarafından saçma olarak değerlendirilmiştir. Çünkü insanların mükemmel bir toplum oluşturmalarını beklemek realiteyle pek uyumlu değildir. Fakat insanlar bunu ister saçma isterse ütopya olarak değerlendirsin, Condorcet'nin insanlığın gelişimi ve tarihin kanunlarına inancı için kendine göre kanıtları vardı. Bu konuda Marx ve diğer 19. ve 20. yüzyıl tarih filozoflarının bir habercisi gibiydi. Fakat özellikle 20. yüzyılda ilerleme kavramı yerini değişim kavramına bırakmış gibidir. Bu noktada Condorcet'nin fikirlerine baktığımızda tarihin onun düşündüğü gibi gelişmediği açıktır. Zira o, insanlığın daha iyi bir dünyaya doğru gideceğini belirtirken insanlık yaşadığı iki dünya çapındaki savaşla birbirine çok zarar verdi. Cennet gibi bir dünya değil, cehennem misali bir dünya oluştu. Condorcet'nin öldüğü 1789'dan sonra daha da artan terör ortamı, savaş ve hastalıklar bir anlamda onun düşüncesine zıt bir durum oluşturdu. İnsanlar birbirlerine sevgi ve kardeşçe değil, fırsatını bulduğu anda düşmanca davrandı ve bu durum hâlâ devam etmektedir. Bilimin ilerlemesiyle insanlar arasındaki sevgi ve akıl ilerlemedi. Hatta bilim, insanların vahşiliğini ve vahşetini daha da arttırdı. Tabi ki bu, bilimin suçu değil ama bilimin insanlığın düşüncelerini iyileştirici bir yönünün, ilerlemesiyle ortaya çıkacağı görüşü yanlıştı.

Condorcet, nihayetinde yaşadığı dönemin insanıdır. Görüşlerinin ortaya çıkış zamanının, Aydınlanma döneminde olduğu, dolayısıyla dönemin etkisiyle dine karşı tavır aldığı ve yanlışlarının temelinde de bunların bulunduğu söylenebilir. Zira Aydınlanma dine ya da daha doğru ifadesiyle Hıristiyanlığa, kilise ve rahipler sınıfına darbe vurdu ama bunların yerine akla dayalı ve bazı noktalarda dinden daha sert bir uygulamayı ve din adamları yerine de yeri geldiğinde insanlara en büyük darbeyi vuracak olan bilimsel gelişmeleri gerçekleştiren bilim adamlarını veya insanları savaşa sürükleyen entelektüel yöneticileri getirdi. Bu aslında köklü bir değişmeyi değil, etkinliği olan kurum veya kişilerin yerlerinin değiştirilmesi demektir.

Ayrıca dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri de, Condorcet'nin eserini yazarken kaynak açısından son derece kısıtlı imkânlarla sahip

51 Norman Ravitch (ed.), *Modern Man: Images of Western Man III*, Wadsworth Publishing Co. Inc., California 1973, s. 66.

olmasından dolayı ele aldığı uygarlık tarihinin bütün dünyayı kapsamayıp sadece kendi yaşadığı bölgeyle sınırlı kalmasıdır. Eserinde anlatılanlar genel olarak insanlığın tarihi değil özellikle ilk üç bölümden sonrası Avrupa'nın tarihidir. Bu anlamda bütün insanlığı kuşatması söz konusu değildir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, insanlık tarihini incelediği on dönemden hiçbirinde dine ihtiyaç duymayan Condorcet, her dönemde dini, boş inanç ve entelektüel bir kölelikle tanımlamıştır. O, insani ilerlemenin yanlış inançları kaldırmayı ve entelektüel zincirlerden kurtulmayı gerektirdiğini iddia etmiştir. Bundan dolayı dinî etkiler aşılmalı veya engellenmelidir. Bu bakış açısı Aydınlanma düşünürleri arasında yaygındı ve İmmanuel Kant'ın ifadesiyle, "Aydınlanma, bizzat insanın, kendisinin neden olduğu erginsizlikten kurtuluşudur. İşaret edilen bu erginsizlik başkasının kılavuzluğu olmadan kendi zekâsını kullanma yeteneksizliğidir."⁵²

Condorcet'ye göre din, insanoğlunun ebedi koruyucuları olan 'yaşatan ruhun' insanları korumalarına inanmalarından ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinin başlarında insanlar vahşi, kabilevî boş inançlardan korunmaya ihtiyaç duymuşlardır. Korunma ihtiyacı duyan insanlar, aklın geri çekilmesinden dolayı, ortaçağ boyunca dinî otorite tarafından insan/varlık tahrir edilmiştir. Aynı görev modern dönemde de zorunludur. Condorcet'nin düşüncelerine genel olarak bakıldığında, insan zihninin evriminin batıl inançtan ve barbarlıktan bir akıl çağına ve aydınlanmaya doğru insanlığın gelişiminin bir hikâyesi olduğu anlaşılır. Böylece Condorcet'nin en fazla dikkat çekilen ve vurgulanan özelliği olan iyimserliğine gelince, onun kanaatinden elde edilen sonuç şudur ki, "insanlık gittikçe artan ve kaçınılmaz bir şekilde dinsiz olacaktır."⁵³ Bunun da bir iyimserlik olup olmadığı tartışmalıdır.

52 Immanuel Kant, "An Answer tor the Question: What is Enlightenment? (1784)", *Perpetual Peace end Other Essays on Politic, History and Morals*, ed. and trans. Ted Humprey, Hachett Publishing Company, Indianapolis, Cambridge 1983, s. 41-48.

53 Aydınlanma ve sonraki dönemde Batılı entelektüellerin çoğu dinin yok olacağını düşünüyor-du. Sosyoloji, antropoloji ve psikolojinin önde gelen isimleri kendi çocuklarını, onlar olmazsa torunlarının yeni bir dönemin doğuşunu göreceklerini, düşünüyorlardı. Fakat gelinen dönemde böyle bir şey gerçekleşmemiştir. Rodney Stark, W. S. Bainbridge, *The Future of Religion*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles 1985, s. 1.

Kaynakça

- Badinter, Elisabeth, Badinter, Robert, *Politikada Bir Entelektüel*, çev. Hüseyin Köse, Öteki Yayınları, İstanbul 2000.
- Bury, J. B., *The Idea of Progress: An Inquiry into Its Growth and Origin*, Dover Publications Inc., New York 1960.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 2002.
- Comte, Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, M.E.B. Yay., İstanbul 1952.
- Condorcet, *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*, c. II, Çev. Oğuz Peltek, Maarif Vekâleti, Ankara 1944.
- de Condorcet, Antoine-Nicolas, *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*, trans. June Barraclough, Stuart Hampshire, Weidenfeld and Nicolson, London 1955.
- Copleston, Frederick, *A History of Philosophy (vol. VI. Wolff to Kant)*, Image Books, New York 1985.
- Coser, Lewis A., *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*, 2. bs., Harcourt Brace Jovanovich Inc., New York 1977.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- Dawson, Christopher, *İlerleme ve Din*, çev. Yusuf Kaplan, Aylin Doğan, Açılımkitap, İstanbul 2003.
- Gordon, Scott, *The History and Philosophy of Social Science*, Routledge, London 1993.
- Hampson, Norman, *The Enlightenment: An Evaluation of Its Assumptions Attitudes and Values*, Penguin Books, London 1990.
- Hunt, Marie-Helene, *Mourning Glory: The Will of the French Revolution*, The Pennsylvania State University Press, Philadelphia 1997.
- Kant, Immanuel, "An Answer tor the Question: What is Enlightenment? (1784)", *Perpetual Peace end Other Essays on Politic, History and Morals*, ed. and trans. Ted Humprey, Hachett Publishing Company, İndianapolis, Cambridge 1983, pp. 41-48.
- Kohn, Hans, *Making of the Modern French Mind*, Van Nostrand Reinhold Company, New York 1955.
- Martin, Kingsley, *French Liberal Thought in the Eighteenth Century: A Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, Harper&Row Publisher, New York 1962.
- Nisbet, Robert, *History of the İdea of Progress*, Basic Books Inc. Publishers, New York 1980.
- Ravitch, Norman, *Modern Man: İmages of Western Man III*, Wadsworth Publishing Company Inc., California 1973.
- Soboul, Albert, *Tarihü's-Sevreti'l-Fransiyye*, çev. George Kevsi, 4. bs., Menşuratu Uveydat, Beyrut 1989.
- Stark, Rodney, Bainbridge, William S., *The Future of Religion*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles 1985.
- Tanilli, Server, *Fransız Devrimi'nden Porteler*, 2. bs., Adam Yay., İstanbul 1999.
- Thompson, J. M., *Robespierre and the French Revolution*, 7. bs., Collier Books, New York 1971.
- Vial, Francisque, *Condorcet*, çev.: M. Nahit, Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul 1933.